

TEOLOŠKI I POVIJESNI POJAM ANTIKRISTA

Ivan Mužić

Bog je u ljudskom rodu izabrao jedan narod, židovski, koji je inače bio i ostao što i svaki drugi narod i u kojem se ogleda tipična ljudska, dakle židovska i bilo koja naša povijest i uopće sva povijest. U njemu je simboliziran čovjek (adam), koji u cijelom svojem postojanju, stalno potican na zlo od Sotone, raskida zajedništvo s Bogom, jer sam želi postati kao Bog, koji razlučuje dobro i zlo. Bog je sklopio savez s Izraelom i nazvao izraelski narod svojim narodom, pa mu za vjernost darovao zemlju Kanaan. Svaki put, kad se taj narod odvrati od pravoga Boga i raskine sklopljeni savez, započinje iznova jedna u nizu njegovih povijesnih drama, u kojima tada kulminira progonstvo iz zemlje. Bog, koji tako kažnjava svoj narod iz ljubavi, da ga očisti, odredio je, da Izrael usprkos svim progonima opstane i da postoji do svršetka vremena kao posebni izabrani narod i kao simbol svakog pojedinog naroda, čovjeka i čovječanstva uopće. Istodobno postojanje Židova kao posebnog naroda usprkos najstrašnijim progonima ostaje očiti znak Božje nazočnosti u svijetu. Pravi Bog je tome narodu darovao jednu, kanaansku zemlju i kada taj narod za kaznu bude raspršen među druge narode.¹

Židovi su smisao života shvatili kao služenje Bogu tako da su njihovi proroci sve patnje svoga naroda doživljavali kao kaznu Božju za počinjene grijehе. Židovska masa, slična masi u svakom drugom narodu, bila je sklona čudesno izbjavljenje iz egipatskog sužanjstva ili osvojenje zemlje Kanaan pripisati samo svojem naporu. Izvorno židovsko očekivanje osobnog Mesije, koji će donijeti pravdu na zemlju, pretvorilo se nakon nekoliko židovskih povijesnih tragedija i u želju za ostvarenje židovske zemaljske slave i prevlasti u svijetu.

Pojam Boga u Židova uključuje spasenje svih ljudi, koji preko Izraela treba da upoznaju pravoga Boga. Židovsko očekivanje Mesije bilo je osobito intenzivno u vrijeme Kristova dolaska, dakle u vrijeme rimskog gospodstva nad Židovima.

U židovskoj masi, koja je raspela Krista, očitovana je sva masa povijesti, koja je uvijek protiv rassetog Mesije i koja neprestano žudi za kraljevstvom sreće na zemlji. Krist nije mogao odbaciti židovsku gomilu, koja čini većinu židovskog naroda, jer bi time istodobno odbacio svaku gomilu, dotično svaki narod. Pavao uči, da Bog nije od sebe odbacio svoj narod, koji je unaprijed izabrao (Rim, 11, 2). Što Izrael nastoji steći, to nije postigao, ali izabranici to postigoše, dok ostali otvrdnuše kao što je i pisano (Rim 11, 7—8). Posrtajem Židova došlo je spasenje poganima, da se Židovi potaknu na natjecanje, tako da taj posrtaj Židova znači bogatstvo za svijet (Rim 11, 11—12). Pavao osuđuje Židove, koji su ubili

¹ Usp. Martin Buber, *Israel und Palästina*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 1968, str. 30, 42, 56, 92. i Jacques Maritain, *Il mistero di Israele e altri saggi*, Morcelliana, Brescia, 1964, s. 176.

Isusa i koji progone kršćane kao neprijatelje svim ljudima (1. Sol 2, 15—16), ali on je svjestan posebnosti i trajnosti židovskog naroda u povijesti spasenja. Otvrdnuće jednog dijela Izraela traje, dok pogani ne uđu u potpunom broju, a tada će se sav Izrael spasiti (Rim 11, 25—26). Iz tih Pavlovih riječi nedvojbeno proizlazi, da će Židovi kroz svu povijest ostati očuvani kao poseban narod, a to također znači, da neće biti uništeni ni od jednog drugog naroda. Pavao dalje dodaje, da su Židovi s obzirom na Radosnu vijest doduše neprijatelji radi »nas« drugih, ali s obzirom na izbor oni su ljubimci zbog otaca, jer su Božji darovi nepozivi kao i poziv (Rim 11, 28—29). Kad je Ivan pisao, riječ Židov nije bila više narodnosna oznaka, nego povijesno utemeljen teološki naziv, i kad je riječ o Židovima, koji su raspeli Isusa, u dubljem smislu je riječ i o svim nevjernicima, jer je Ivan sklon Židova učiniti tipom nevjernika.² Auktor Apokalipse zove Židove, koji su protiv Krista, »sinagogom Sotone«, a to je oznaka, koja vrijedi za sve neprijatelje Kristove.

Kad su Židovi nakon Kristova raspeća, god. 70, bili poraženi od Rimljana i prognani, u njima je ostala neizbrisiva nada u povratak u Obećanu zemlju. Sam je Krist, prorokujući opustošenje Jeruzalema, naveo kako će Židovi padati od oštrice mača, kako će ih odvoditi kao zarobljenike među sve narode i kako će Jeruzalem gaziti neznabošci (oni, koji ne vjeruju u pravoga Boga), »dok se ne ispune vremena neznabožaca« (Lk 21, 20—24). Dakle, iz smisla Kristovih riječi može se zaključiti, da će Jeruzalem, dotično Izrael, jednoga dana prestati biti gažen.

Evangeoska poruka o posljednjim vremenima posebno je zanimljiva u odnosu na Židove. Krist, prema Mateju, ističe, kako će prije njegova drugog dolaska doći mnogi pod njegovim imenom govoreći, da su Mesije, i mnoge zavesti, kako će biti ratova naroda protiv naroda i kraljevstva protiv kraljevstva, gladi i potresa, kako će tada nastati progon kršćana, dok će se Radosna vijest propovijedati po svem svijetu, svim narodima za svjedočanstvo. Krist opominje vjerne da, kad vide »grozu pustoši«, o kojoj govori Danijel, gdje stoji na »svetom mjestu«, neka tada oni, koji budu u Judeji bježe u gore (Mt 24, 4—31). Marko jednako interpretira Kristove riječi s neznatnim dopunama, a također donosi opomenu, da bježe u gore oni, koji budu u Judeji (Mk 13, 5—37). Iz opisa posljednjih vremena u Mateja i Marka očito je, da će posebno središte tih događaja biti u Palestini.

U svezi s kazivanjem o posljednjim vremenima posebno je zanimljivo gledanje na ulogu Antikrista (anti-Mesije) u njima. Novozavjetni pojam o Antikristu kao neprijatelju Božjem u posljednjim događajima nadahnut je slikama i idejama iz židovskog Starog zavjeta. U židovstvu je mnogo prije Danijela bilo prošireno očekivanje velikog, sveopćeg otpada od Boga u posljednjim vremenima.³ Stara židovska literatura ne zna za pojavu jednog osobnog Antikrista.⁴ Ipak, u kasnom židovstvu

² *Vocabulaire de théologie biblique*, u redakciji Xaviera Léon-Dufoura, Les éditions du cerf, Paris, 1966, s. 513.

³ M. Friedländer, *Der Antichrist in den vorchristlichen jüdischen Quellen*, Göttingen, 1901, s. 128.

⁴ *Enciclopedia cattolica*, I, 1949, s. 1434.

očekivao se posljednji napad Bogu neprijateljske moći protiv Izraela koja će se utjeloviti u jednom bezbožnom vladaru.⁵

Iz novozavjetnih tekstova da se zaključiti, kako su pojedinci suprotstavljeni Kristu antikristi i kako je duh svijeta antikristovski duh. Ne može se isključiti mogućnost, da se u nekima od tih tekstova misli na posebnog Antikrista, koji bi se pojavio u posljednjim događajima i kojemu bi svi prijašnji antikristi bili samo preteče. Čini se, da Krist misli na takvog Antikrista, kad govori Židovima, da je došao u ime Oca svojega i da ga ne primaju, a da će, dođe li tko drugi u svoje ime, njega primiti (Iv 5, 42—43).

Pavao, koji ne sumnja, da tajna bezakonja već djeluje, uči (2 Sol 2, 3—12), kako će prije drugog Kristova dolaska doći do velikog otpada od vjere i da će se tada pojaviti Čovjek grijeha, Sin propasti, Bezbožnik, čiji će dolazak uz pomoć Sotone biti popraćen silom, čudesima i zavođenjem onih, koji propadaju kao kazna zato, što nisu prihvatili ljubavi prema istini, da bi se spasili. Bog im šalje djelovanje zablude da povjeruju laži, da budu osuđeni svi, koji nisu vjerovali u istinu, nego su pristali uz nepravednost. Gospodin će Bezakonika pogubiti dahom svojih usta i uništiti sjajem svoga dolaska. Iz Pavlovih riječi, da će se taj Božji protivnik uzdignuti protiv svega, što ljudi zovu Bogom ili drže za sveto, tako da »zasjedne i u Božji hram«, pokazujući sebe da je Bog, može se zaključiti, da će se on posebno pojaviti u Jeruzalemu, a iz toga opet slijedi, da će u tom gradu biti i uništen. Očito je, da Pavao govoreći o Bezbožniku misli na Antikrista.

Iz navedenih novozavjetnih tekstova slijedi, da će pred dolazak Antikrista porasti zlo, i to konkretno u otpadu od vjere. To se može zaključiti i iz slijedećih Kristovih riječi: »Ali, hoće li Sin čovječji, kad dođe, naći vjere na zemlji?« (Lk 18, 8).

Ivan je jedini, koji u Novom zavjetu spominje riječ Antikrist (1 Iv 2, 18—22). Iz njegovih riječi može se zaključiti, kako on misli, da Antikrist prethodi posljednjim vremenima. Ivan spominje i mnoge antikriste, jer je to svaki lažac, koji niječe da je Isus Krist, koji niječe Oca i Sina, a takvih je uvijek bilo, i to su u stvari antikristi prethodnici velikog Antikrista. Ivan nastavlja da svaki duh, koji ne priznaje da je Isus Krist došao u tijelu nije od Boga, da je to duh Antikrista. »O kojemu ste čuli da dolazi, a već je sada u svijetu« (1 Iv 4, 2—3). Ivan upozorava, da su se u svijetu pojavili mnogi zavodnici, koji ne priznaju, da Isus dolazi kao utjelovljeni Mesija pa dodaje da je svaki takav Antikrist (2 Iv 7). Ivan iz činjenice da je mnogo antikrista zaključuje, da je blizu posljednje vrijeme, tako da se i iz toga vidi posebno shvaćanje vremena u Novom zavjetu. Središte se vremena za vjernike ne nalazi u budućnosti, ono je u prošlosti i samo kraj još mora doći, tako da je sadašnje vrijeme sve vrijeme između uskrsnuća i povratka Kristova.⁶

⁵ *Lexikon für Theologie und Kirche*, I. sv., Herder Verlag, Freiburg, 1957, s. 634.

⁶ Oscar Cullmann, *Cristo e il tempo*, Mulino, Bologna, 1965, s. 91—131.

Međutim, neposredno očekivanje drugog Kristova dolaska od prvih kršćana već je Pavao ispravljao (2 Sol 2, 3—8).

Osjećajem takve sadašnjosti nadahnut je i eshatološki smisao *Apokalipse*. U njoj antikristovska politička vlast uz pomoć lažnog učenja (pseudoreligije) nastoji zavladata mišlju i djelima ljudi na zemlji. Iza ovih »zvijeri«, koje se suprotstavljaju nebeskim snagama, koje predvodi arkanđeo Mihovil — zaštitnik Izraela, stoji Sotona. Predznaci su konačnog svjetskog sukoba nevolje univerzalnih dimenzija. Autor *Otkrivenja*, koji nevjerne Židove naziva »sinagogom Sotone«, nadahnut je starozavjetnim židovskim simbolima, tako da je i ženu, koja simbolizira novi Izrael kao vjersku zajednicu Židova kršćana i nežidova kršćana ukrasio mjesecom od dvanaest zvijezda, koje označuju dvanaest izraelskih plemena. Središte posljednjih događaja prorok stavlja u Jeruzalem (Ap 11, 1—13). Tako se u Palestini, u kojoj se rodio Krist, završava ljudska povijest.

U zemlji prvog Kristova dolaska i Božjeg raspinjanja događa se drugi, posljednji Kristov dolazak u slavi vidljive pobjede na svim demonskim snagama. *Apokalipsa* je sva nadahnuta simbolikom i jezikom židovskog Starog zavjeta, kao i mišlju, da je Izrael u središtu povijesti spasenja i da je sudbina drugih naroda povezana sa sudbinom Izraela. Prorok nastavlja »proricati o mnogim pucima, narodima, jezicima i kraljevima« (Ap 10, 11), i to u jedinstvenoj svjetskoj povijesti (Ap 13, 7—14, 6).

Iz *Apokalipse* se također očituje pojava velikog otpada. Dmonske snage, koje inače djeluju kroz svu ljudsku povijest, u ovim događajima toliko su angažirane, da se s malo dobre volje mogu prepoznati. Ljudi ipak ostaju zaslijepljeni, čak većina njih pristupa silama tame. Tako na strani đavla narodi Goga i Magoga hoće da unište Izrael, dotično narod Božji uopće. Te snage zla toliko su jake, da je ostatak vjernih prema njima nemoćan, i taj ostatak spasava direktna Božja intervencija, koja se pokazuje nužna za uništenje poraslog zla u posljednjim vremenima. U *Otkrivenju* (13, 4—18) u zvijeri — Kristovu neprijatelju, koji se pojavljuje u Jeruzalemu, gleda se Antikrist. Bilo da se radi o jednom Antikristu kao osobi, koja utjelovljuje i simbolizira đavolsko zlo na svršetku vremena, bilo da se radi o mnogo antikrista u povijesti, jasna je konačna pobjeda Božja. Antikristovska politička vlast i duhovna moć bivaju uništeni zauvijek. Krist uništava Sotonu dahom svojih ustiju. Ovo je nedvojbeno poruka *Apokalipse*, a ona je jedino i važna, dok su druge konkretnosti nebitne.

U apokaliptičkim događajima katastrofa dolazi kao kazna ljudima za njihove grijehe. Ovu židovsku ideju prihvatilo je kršćanstvo, tako da se u proročanstvima, u kojima se predviđaju grozote, one predviđaju uvijek pod uvjetom, da se grešnici ne pokaju.⁷

⁷ Strahota kazne nije samo u kazni, nego i u misteriju, da stradavaju u doba rata, kuge i glada s grešnima i nedužni. To je možda neizbježno, jer kad bi Bog vidljivo štittio nevine (koje inače očekuje nagrada u vječnosti!) u takvim prigodama, to bi bio svakome vidljivi čudesni znak njegove opstojnosti, a lada bi vjera izgubila svoj smisao. Uostalom, i Krist se dao nevin raspjeti, da iskupi grijehe svijeta.

Kad je Krist bio raspet, veliki dio Židova živio je izvan Palestine (J. Isaac). Prvi kršćani su bili Židovi i upravo zahvaljujući njima, dakle Židovima kršćanstvo se počelo posvuda širiti. Nova, kršćanska zajednica vjernika, Židova i nežidova, preuzima kao »novi Izrael« mesijansku misiju u povijesti spasenja. Već u ovoj mladoj zajednici nastajao je antisemitizam, koji se zatim nastavio na Zapadu. Neki »kršćani« bili su to samo imenom i oni su progonili Židove zbog grijeha, u kojima su prepoznavali svoj vlastiti otpad, sebičnost i oholost. U samoj kršćanskoj misli jasno se osjeća, da Židove Bog kažnjava, ali da ih i voli i da neće dopustiti njihovo uništenje, jer samo njemu pripada konačna osuda. Očito je u toj misli, da je židovski narod svojom tragičnom povijesnom sudbinom svjedok Kristove metafizičke istinitosti.

Postoji shvaćanje Antikrista kao kolektivnog pojma zla. U općoj predaji Crkve prevladava misao, da je Antikrist pojedinac, ljudsko biće. Kršćanska tradicija prije svršetka prvog stoljeća vjerojatno pod utjecajem Pavlove II. poslanice Solunjanima zamišljala je nastojanje apostazije prije pojave Antikrista.⁸

Na temelju Starog i Novog zavjeta nastali su od ranih patrističkih spisa preko proročanstava do danas mnogi tekstovi o Antikristu, u kojima ima mnogo zajedničkog i u kojima se život Antikrista shvaća često kao antiteza — imitacija života Kristova.⁹

Antikrist, nadahnut zlim duhom, po shvaćanju većine zavest će ljude i narode lažnom naukom i podložiti ih svojoj kratkotrajnoj (tri i po godine) i univerzalnoj tiraniji. On će ljude pridobijati čudima, davanjem kruha i darivanjem moći, a za uzvrat će tražiti za sebe božanske počasti. Protiv kršćana poduzet će nezapamćene progone. Antikrist će biti od židovske krvi. Židovi će ga primiti i priznati svojim Mesijom i on će Jeruzalem proglasiti svojim glavnim gradom.

Mnogi su, kao sveti oci Irenej i Hipolit, navodili, da će Antikrist biti Židov iz plemena Dan. On će uvjeriti Židove, da je obećani Mesija, a njegova se nauka neće mnogo razlikovati naizgled od židovstva i kršćanstva i on će donijeti svijetu samo zlo. Židovi će otkriti, da je Antikrist lažni Mesija, i suprotstaviti će mu se, dotično čut će Ilijin glas i obratiti se, dok će Arhanđeo Mihovil ubiti Antikrista na Maslinskoj gori.

U srednjem vijeku vjerovanje u Antikrista bilo je posebno živo. Marc Bloch u svojoj knjizi *La société féodale* (1949) ističe kako se tada vjernik osjećao na zemlji kao hodočasnik, kojemu je cilj bio posve naravno mnogo važniji od zгода na prolasku, tako da po njemu vjera nije nikad s potpunijim pravom nosila svoje ime, pa zaključuje, da su pobožne duše u svakom lošem vladaru vjerovale da naziru pandže Antikrista, jer je njegovo užasno vladanje trebalo da prethodi Božjem kraljevstvu.¹⁰

⁸ Bédá Rigaux, *L'Antéchrist et l'Opposition au Royaume Messianique dans l'Ancien et le Nouveau Testament*, Gembloux, J. Duculot — J. Gabalda et fils, Paris, 1932, s. 268.

⁹ Usp. Gerald Culleton, *The Reign of Antichrist*, Tan Books and Publishers, Inc. Rockford, Illinois, 1974, s. 224.

¹⁰ Usp. Marc Bloch, *Feudalno društvo*, Naprijed, Zagreb, 1958, s. 106—112.

Kad su počela arapska osvajanja Europe u VII. stoljeću, kršćanski je svijet shvatio Muhameda kao Antikrista, a njegovo učenje, koje je nastalo iz židovsko-kršćanske baštine, i to preko apokrifnih izvora, i u kojem se ne priznaje božanstvo Kristovo, u kojem se nijeće slobodna volja i osjećaja panteizam, ocijenili su kao lažnu nauku pogotovo kad su se osvjeđili da islam pretendira da postane svjetska religija.

U tekstovima o svršetku svijeta često se spominje Antikrist, pa se ponekad navodi i godina njegova pojavljivanja, a također se ističe povratak židova u Obećanu zemlju i njihovo obraćenje.¹¹ Masakri Židova uoči godine 1000. događali su se u vrijeme, kada masa snažno vjeruje, da će se Antikrist roditi u krilu židovskog naroda.¹² Na Zapadu je nastala prava »dijabolizacija Židova« (Léon Poliakov). U fantaziji puka srednjeg vijeka ta živa svijest o Antikristu bila je poticana osobito dramskim izvedbama (Ludus de Antichristo u XII. stoljeću) i slikovnim izrazom. Kult Antikrista osjećao se u raznim dualističkim sektama, u kojima se Sotona zamišljao kao ravan Bogu, pa je razumljiva reakcija srednjovjekovnog, vjerskog mentaliteta protiv nositelja ovih hereza.

Pojam Antikrista počeo se upotrebljavati i u profesionalnoj polemici, osobito protiv papinstva, tako da se pape označuju kao antikristi (Wicliff, Hus, Luther). Katolička crkva zabranila je biskupijskom i redovničkom kleru na V. lateranskom koncilu god. 1516. pod prijetnjom ekskomunikacije propovijedanje o vremenu dolaska Antikrista.¹³

Michel Nostradamus (1503—1546), potomak židovskog proročkog plemena Isahar, inače rođen kao katolik, posebno je zapažen i u profetističkoj literaturi o Antikristu. On tada gleda u islamu i »snagama Azije« egzistencijalno ugrožavanje budućnosti Zapada, ali pojavu Antikrista opisuje kao osoban, a ne kao kolektivan pojam.

Misao o Antikristu intenzivno se osjećala i u Rusiji. Zinaida Hipius piše u tekstu pod naslovom *Prava snaga carizma* kako sve što sadrži u sebi užas posljednje savršene laži, izaziva u Rusiji predosjećaj u smislu da se odmah čuje tajanstveno ime Antikrista. Po njoj je legenda o Antikristu nastala pod utjecajem carizma, koji je u svojem skrajnjem razvitku carstva Antikrista potpuno ostvarenje zadnje laži, koji ideal nije mogao potpuno realizirati Petar Veliki, ali narod Petra Velikog kao prvog cezara prvosvećenika ipak nije bez razloga nazvao Antikristom.¹⁴

U raskolu g. 1666. i 1667. od službene Ruske pravoslavne crkve odvojili su se pristaše starih obreda (starovjerci), i veći je dio njih proglasio da je prava Crkva od 1666. g. posve nestala sa svijeta i da se od tada živi pod duhovnom vladom Antikrista, koji stoluje u Petrogradu, iz čega se

¹¹ Usp. Paul Vulliaud, *La fin du monde*, Payot, Paris, 1952, s. 225.

¹² Norman Cohn, *Les Fanatiques de l'Apocalypse*, Julliard, Paris, 1962, s. 72.

¹³ Egon von Petersdorff, *Daemonologie*, II. svezak: *Daemonen am Werk*, Verlag für Kultur und Geschichte, München, 1957, s. 415.

¹⁴ Dimitrij Merežkovski-Zinaida Hipius-Dimitrij Filozofov, *Car i revolucija*, izdanje I. Đ. Đurđevića, Beograd-Sarajevo, 1919, s. 215—218.

razvila nauka, da se ruska monarhija i Pravoslavna crkva nalaze pod apsolutnom vlašću Antikrista.¹⁵

U katolicizmu se sačuvala misao, da su nam priopćeni predznaci ponovnog Kristova dolaska, i da su to: naviještanje evanđelja u cijelom svijetu, obraćenje židovskog naroda, nastajanje velikog otpada, pojava Antikrista i kaotično stanje u svijetu.¹⁶

(Poglavlje iz veće cjeline)

DODATAK — BIBLIOGRAFIJA O ANTIKRISTU

Baschera, Renzo: *L'Anticristo e la fine dei tempi*. Armeni editore, Milano, 1973; stranica 280.

Benson (Robert Hugh): *Gospodar svijeta*. »Kuća dobre štampe« — »Miriam«, Rijeka, 1918; s. 228.

Berdjaev, Nikolaj: *Il senso della storia: saggio di una filosofia del destino umano*. Jaca Book, Milano, 1971; s. 179.

Berdjaev, Nikola: *Novo srednjovjekovlje*. Naklada J. B. Stiflera, Varaždin, 1932; s. 102.

Berdiajew, Nikolai: *Wahrheit und Lüge des Kommunismus*. Vita Nova Verlag, Luzern, 1934; s. 135.

Bousset, Wilkelm: *Der Antichrist in der Überlieferung des Judentums, des neuen Testaments und der alten Kirche*. Göttingen, 1895; s. 186.

Broh, Herman: *Mesečari (III) 1918. Hugenau ili trezvenost*. Nolit, Beograd, 1960; s. 299.

Cohn, Norman: *Historie d'un mythe. La »conspiration« juive et les protocoles des sages de Sion*. Gallimard, Paris, 1967; s. 300.

Cohn, Norman: *Les Fanatiques de l'Apocalypse*. Julliard. Paris, 1962; s. 342.

Culleton, Gerald: *The Reign of Antichrist*. Tan Books and Publishers, Rockford, Illinois, 1974; s. 224.

Friedländer, M.: *Der Antichrist in den vorchristlichen jüdischen Quellen*. Göttingen, 1901; s. 193.

Huchedé, P.: *History of Antichrist*. Tan Books and Publishers, Rockford, Illinois, 1971; s. 59.

** : I »*Protocolli*« dei »Savi anziani« di Sion. »La vita italiana«, V. izdanje, Roma, 1938; s. 269.

Jeremias, Alfred: *Der Antichrist in Geschichte und Gegenwart*. Adolf Klein Verlag, Leipzig, 1930; s. 32.

¹⁵ Vladimir Solovjev, *Rusija i Opća crkva*, Kaptol vrhbosanski, Sarajevo, 1922, s. 67—68.

¹⁶ Michael Schmaus, *Katholische Dogmatik*, sv. IV, 2. *Von den Letzten Dingen*, V. izdanje, Max Hueber Verlag, München, 1959, s. 165—195.

- Kirban, Salem: 666. Tyndale House Publishers, Wheaton, Illinois, 1973; s. 285.
- Lagerlöf, Selma: *I miracoli dell'Anticristo*. Casa editrice Bietti, Milano, 1932; s. 350.
- Lindsey, Hal: *The Late Great Planet Earth*. Zondervan Publishing House Grand Rapids, Michigan, 1974; s. 180.
- Maritain, Jacques: *Andeoski naučitelj*. Naklada »Istina«, Zagreb, 1936; s. 192.
- Mereškovski, D. S.: *Antihrist (Petar i Aleksije)*. Izdanje I. Đurđevića u Sarajevu, 1918; s. 612.
- Mereškovski, Dimitrij — Zinaida Hippius-Dimitrij Filozofov, *Car i revolucija*. Izdanje I. Đurđevića, Beograd-Sarajevo, 1919; s. 229.
- Mereškovski, Dimitrij: *Gesú sconosciuto*. II. izdanje, R. Bemporad & Figlio, Firenze, 1934; s. 352.
- Molčanov, B.: *Antikrist*. Pravoslavna hrišćanska zajednica u Kragujevcu. Beograd, 1973; s. 45. (Dodatak: *Posmrtna proročanstva svetog Nila Mirotočivog — Atonskog*; s. 47—61).
- Newman, John Henry: *Der Antichrist nach der Lehre der Väter*. Hochland-Bücherei im Kösel-Verlag, München, 1951; s. 132.
- Nietzsche, Friedrich: *Der Antichrist Ecce Homo Dionysos — Dithyramben*. Wilhelm Goldmann Verlag, München, 1973; s. 212.
- Noorbergen, Rene: *Leben und Prophezeiungen der Jeane Dixon*. Turm Verlag Bietigheim, Württ, 1969; s. 219.
- Petersdorff, Egon: *Daemonologie. Dämonen am Werk*. II. svezak, Verlag für Kultur und Geschichte, München, 1957; s. XI + 508.
- Preus, Hans: *Die Vorstellungen vom Antichrist im späteren Mittelalter* Leipzig; s. 64.
- Renan, Ernesto: *L'Anticristo Nerone*. Edizione Corbaccio, Milano, 1936; s. 371.
- Renhas de Pouzet, Eric M.: *Imminence de la Parousie*. Editions Garneau, Quebec, 1974; s. 359.
- Rigaux, Beda: *L'Antéchrist et l'Opposition au Royaume Messianique dans l'Ancien et le Nouveau Testament*. Gembloux J. Duculot — J. Gabalda et fils, Paris, 1932; s. 425.
- Schmaus, Michael: *Katholische Dogmatik. Von den Letzten Dingen*. Sv. IV/2, V. izdanje. Max Hueber Verlag, München, 1959; s. XIX+747.
- Schütz, Paul: *Der Anti-Christus*. II. izdanje, Furche Verlag, Berlin, 1935; s. 68.
- Solovjev, Vladimir: *Rusija i Opća Crkva*. Izdao Kaptol Vrhbosanski, 1922; s. 195.
- Solovjev, Vladimir: *Tri Razgovora*. Izdateljstvo Imeni Čehova. New York, 1954; s. 236.
- Solowjew, Wladimir: *Kurze Erzählung vom Antichrist*. Erich Wewel Verlag München und Freiburg, 1968; s. 89.
- Spirago, Franz: *Genaueres über den Antichrist nach der Lehre der Heiligen Schrift, Überlieferung und Privat-Offenbarung*. IV. izdanje, Lingen, 1931; s. 79.
- Vulliaud, Paul: *La Fin du monde*. Payot, Paris, 1952; s. 225.
- Widler, Walter: *Buch der Weissagungen*. IX. izdanje, Verlag Siegfried Hacker Gröbenzell, 1961; s. 200.